

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η μελέτη του Γκούνναρ Χέρινγκ (Gunnar Hering) για το γλωσσικό ζήτημα δημοσιεύτηκε το 1987 σ' έναν συλλογικό τόμο που επιμελήθηκε ο Christian Hannick με τίτλο *Γλώσσες και έθνη στον βαλκανικό χώρο*. Στο πλαίσιο του συλλογικού αυτού τόμου ο Χέρινγκ πραγματεύεται τη γλωσσική διαμάχη στην Ελλάδα έχοντας κατά νου την περιρρέουσα κοινωνικοπολιτική ατμόσφαιρα τόσο της Βαλκανικής όσο και της Δυτικής Ευρώπης γενικότερα. Η μελέτη αυτή έγινε γρήγορα κλασική στον γερμανόφωνο χώρο, μεταξύ άλλων όχι μόνο επειδή καταφέρει μέσα σε 80 περίπου σελίδες να παρουσιάσει όλα τα σημαντικά πρόσωπα και τους σταθμούς του γλωσσικού ζητήματος, όχι μόνο επειδή χρησιμοποιεί εξαιρετικά πλούσια βιβλιογραφία και αρχειακό υλικό για να τεκμηριώσει τα γραφόμενα, αλλά και επειδή, χωρίς να παραμελήσει τις γλωσσικές παραμέτρους, καταφέρει να παρουσιάσει τη διαμάχη γύρω από το γλωσσικό ζήτημα σε συνεχή συνάρτηση με το ιστορικό, το κοινωνικοπολιτικό αλλά και το γλωσσικο-ιδεολογικό πλαίσιο της νεότερης και σύγχρονης Ελλάδας. Θα προσθέσω και το γεγονός ότι ο Χέρινγκ δεν διστάζει καθόλου και πουθενά να καταθέσει την άποψή του, να σχολιάσει με εμπειριστατωμένο τρόπο απόψεις και επιχειρήματα, να

ασκήσει κριτική —πάντοτε τεκμηριωμένη— και εντέλει να ερμηνεύσει, δίνοντάς μας μ' αυτόν τον τρόπο πολύ περισσότερα από μια απλή καταγραφή προσώπων και πραγμάτων του γλωσσικού ζητήματος. Ανεξάρτητα απ' το αν διαφωνεί κανείς με κάποιες θέσεις του συγγραφέα, η τεκμηρίωση των απόψεων είναι πάντοτε υποδειγματική και ο Χέρινγκ μάς προσφέρει όχι μόνο μία από τις πιο περιεκτικές συνοπτικές ιστορίες αλλά και μια ολοκληρωμένη ερμηνευτική προσέγγιση του γλωσσικού ζητήματος στην Ελλάδα.

Το εαρινό εξάμηνο του 2009 αποφασίσαμε με μια ομάδα προπτυχιακών και μεταπτυχιακών φοιτητών μας να μεταφράσουμε τη μελέτη του Χέρινγκ εντάσσοντας το όλο εγχείρημα στο νεοσύστατο τότε *Μεταφραστικό εργαστήριο* του Τομέα μας (Τομέας Νέων Ελληνικών· Τμήμα Μεταφρασεολογίας, Γλωσσολογίας και Πολιτισμικών Σπουδών του Πανεπιστημίου Johannes Gutenberg στο Μάιντς/Mainz, με έδρα την πόλη του Γκέρμερσχαϊμ/Germersheim). Σε δύο μαθήματα του εξαμήνου, σε δύο workshop στο (τότε) Σπίτι της Λογοτεχνίας της Πάρου (2009 και 2010) και με πολλή προσωπική δουλειά τον βασικό κορμό της μεταφραστικής ομάδας αποτέλεσαν: η Βάλια Βασταρδή, η Ιωάννα Γυπαράκη, η Άννα Μιχαήλ, η Ανθή Παπαγεωργίου, η Αθηνά Παπαμαρκάκη, ο Stephan Rolke και η Σόνια Τσιφή. Αργότερα η Ντανιέλα Στεργίου ανέλαβε και διεκπεραίωσε την καταγραφή και ενιαιοποίηση όλων των βιβλιογραφικών παραπομπών. Το πρώτο χέρι της μετάφρασης ήταν έτοιμο το 2012, όμως ακαδημαϊκές και προσωπικές υποχρεώσεις αλλά και η δυσκολία να βρεθεί επιμελήτρια/επιμελητής μετάφρασης καθυστέρησαν δυστυχώς

την προώθηση της έκδοσης ως το 2019· για να μην παραταθεί αυτή η κατάσταση, την επιμέλεια της μετάφρασης και της έκδοσης ανέλαβε τελικά ο υπογράφων. Λόγω της θεματικής, του πλήθους των πηγών και της μορφής του πρωτοτύπου κρίθηκαν απαραίτητες ορισμένες προσθήκες (σημειώνονται με την ένδειξη [Σ.τ.Ε.]) προς διευκόλυνση του αναγνώστη ή/και διασαφήνιση συγκεκριμένων σημείων. Οι ελληνικές πηγές αναζητήθηκαν και ελέγχθηκαν (ή εμπλουτίστηκαν όπου κρίθηκε απαραίτητο) για να παρατεθούν φυσικά στο πρωτότυπο· όπου αυτό δεν ήταν εφικτό, τα παραθέματα του πρωτοτύπου μετατράπηκαν στη μετάφραση σε πλάγιο λόγο. Η βιβλιογραφία ελέγχθηκε, συντομογραφήθηκε και συγκεντρώθηκε σε έναν ενιαίο κατάλογο στο τέλος του βιβλίου, δεν θεωρήθηκε όμως σκόπιμο να εμπλουτιστεί παρά μόνο σε μεμονωμένες περιπτώσεις (βλ. σχετική αναφορά στις υποσημειώσεις). Τέλος, προστέθηκε ένας τίτλος κεφαλαίου (4. Από το κατώφλι του 20ού αιώνα ως τις αρχές της δεκαετίας του 1980), καθώς η πρωτότυπη γερμανική έκδοση προφανώς από λάθος είχε χωριστεί σε τρία αντί για τέσσερα κεφάλαια. Η μετάφραση/έκδοση εντάσσεται στη Νεοελληνική Σειρά του Πανεπιστημίου Johannes Gutenberg, Mainz, τόμος 2 (Mainzer/Germersheimer Schriften zur Neogräzistik, Band 2).

Δεν μένει παρά να ευχαριστήσω: τον Christian Hannick, τον εκδοτικό οίκο Böhlau και την Όλγα Κατσιαρδή-Hering για την όλη υποστήριξη και τις πολύτιμες παρατηρήσεις της στο τελικό στάδιο της έκδοσης· τους συναδέλφους Κωνσταντίνα Γλυκιώτη και Τόρστεν Ίσραελ για τη συνδιοργάνωση και τη στήριξή τους στα workshop της Πάρου· τις Πανεπι-

στημιακές Εκδόσεις Κρήτης για την ανταπόκριση και την προθυμία τους να εκδώσουν τη μελέτη του Χέρινγκ· πάνω απ' όλα όμως τις φοιτήτριες και τους φοιτητές που συμμετείχαν στο μεταφραστικό αυτό εγχείρημα για την υπομονή, τον κόπο και την ανιδιοτέλειά τους. Τους ζητώ και πάλι συγγνώμη για την καθυστέρηση, ελπίζω η έντυπη έκδοση να είναι μια μικρή ηθική ανταμοιβή για την εξαιρετική τους προσπάθεια.

X. Καρβούνης, άνοιξη 2020

1 ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Επισκοπώντας τις ποικιλίες της ελληνικής που μαρτυρούνται σε γραπτά κείμενα από την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας μέχρι το β' μισό του 18ου αιώνα διαπιστώνουμε κατ' αρχήν το εξής: Τόσο η αρχαία ελληνική όσο και η λεγόμενη «λόγια» γλώσσα των Βυζαντινών δεν έπαψαν ποτέ να χρησιμοποιούνται ως γραπτές γλώσσες. Συγκεκριμένα μιλάμε για γλωσσικούς τύπους και κείμενα που προσανατολιζόνταν αφενός στην αττική διάλεκτο, αφετέρου στην ελληνιστική κοινή και τη γλώσσα των Πατέρων της Εκκλησίας, υπήρχαν όμως και ενδιάμεσες γλωσσικές ποικιλίες που διανθίζονταν με στοιχεία είτε της αττικής διαλέκτου είτε της δημώδους. Όλες αυτές οι αρχαιοελληνικές γραπτές ποικιλίες χρησιμοποιούνταν κυρίως σε θεολογικά συγγράμματα, σε εκκλησιαστικά έγγραφα, σε νομικά κείμενα και σε επιστημονικά έργα, κάποτε όμως και σε άλλα κειμενικά είδη.

Από την άλλη, μαρτυρείται μια δημώδης γραπτή παράδοση, η οποία εξελίχθηκε μέσα από την κοινή της Ύστερης Αρχαιότητας και του Μεσαίωνα. Η δημώδης αυτή παράδοση δεν περιοριζόταν μόνο στο δημοτικό τραγούδι αλλά χρησιμοποιήθηκε τόσο στη λογοτεχνία (εν μέρει με έντονα διαλεκτικά στοιχεία) όσο και σε άλλα κειμενικά είδη. Την εποχή του

Νεοελληνικού Διαφωτισμού σ' αυτήν τη δημώδη γράφτηκαν λ.χ. έργα για τη διάδοση (εγκυκλοπαιδικών) γνώσεων.¹

Μεταξύ των δύο αυτών γραπτών ποικιλιών εντοπίζονται διάφοροι ενδιάμεσοι γλωσσικοί τύποι με συχνά ασαφή όρια προς τις εν λόγω ποικιλίες. Για τους ενδιάμεσους αυτούς τύπους πρέπει να επισημάνουμε το εξής: Είτε πρόκειται για εξαρχαϊσμό του δημώδους είτε για colloquialisation [εκλαϊκευση]² του λόγιου υποστρώματος, είναι ξεκάθαρη η αμφίδρομη πορεία και οι αλληλεπιδράσεις που συντελέστηκαν, σε αντίθεση λ.χ. με τη μονόδρομη επιρροή που άσκησαν άλλες γλώσσες στην ελληνική. Ας σημειωθεί ότι κατά την ειδολογική ταξινόμηση κειμένων δημιουργούνται συχνά παρανοήσεις, καθώς πολλές (φαινομενικά νεκρές) λέξεις και εκφράσεις από τη Βίβλο ή την κοσμική γραμματεία χρησιμοποιούνταν σε δημώδη κείμενα χωρίς να γίνεται σήμερα αντιληπτή η προέλευσή τους, αφού ο σύγχρονος αναγνώστης σπάνια είναι εξοικειωμένος με τη Βίβλο. Ιδιαίτερη προσοχή αξίζουν τα «ελληνικά των εμπόρων», δηλαδή τα ελληνικά εκείνα που χρησιμοποιούσαν σε γραπτό και προφορικό λόγο οι Έλληνες και ελληνόφωνοι έμποροι της Βαλκανικής και της διασποράς, τα οποία συνδύαζαν λόγια και δημώδη στοιχεία με έντονες επιρροές (σε λεξιλόγιο και σύνταξη) κυρίως από τα ιταλικά του εμπορίου και των συναλλαγών.³

¹ Για μια εποπτεία της νεοελληνικής λογοτεχνίας μέχρι το 1821 (όπου συμπεριλαμβάνεται και η επιστημονική γραμματεία) βλ. κυρίως ΚΝΘΣ 1962 (με περαιτέρω βιβλιογραφικές αναφορές).

² Όπως την ορίζει ο WEXLER 1971: 350.

³ Από τα εγχειρίδια (οδηγούς) επιστολογραφίας του Διαφωτισμού βλ. ενδεικτικά ΜΑΡΜΑΡΟΤΟΥΡΗΣ 1800.

Στον δε προφορικό λόγο, από όλες αυτές τις γλωσσικές ποικιλίες χρησιμοποιούνταν μόνο οι δημώδεις ή το πολύ κάποιιο ανάμεικτοι γλωσσικοί τύποι που περιλάμβαναν εξειδικευμένο λεξιλόγιο ή λειτουργούσαν ως κοινωνιόλεκτοι. Οι αρχαιοελληνικές ποικιλίες δεν αποτελούσαν πλέον κομμάτι της ζωντανής ομιλίας με εξαίρεση ρητορικά (προ)γυμνάσματα, αποφθέγματα κ.τ.ό. Μέχρι και τον 19ο αιώνα τα αρχαία ελληνικά αποκαλούνταν («ελληνική γλώσσα»), ενώ για τις άλλες δύο γλωσσικές ποικιλίες κατά κανόνα χρησιμοποιούσαν τους όρους *γραικική*, *ρωμαίικη γλώσσα* και *απλή/κοινή διάλεκτος*.

Μετά τη σύντομη αυτή και αναγκαστικά σχηματική προεπισκόπηση πρέπει να επιστήσουμε την προσοχή και στο εξής: Η άποψη που διατυπώθηκε επανειλημμένα στο πλαίσιο των εντάσεων του γλωσσικού ζητήματος και ήθελε τη διαλεκτικά κατακερματισμένη προφορική δημώδη στον αντίποδα μιας τυποποιημένης («λόγιας») γλώσσας, της μόνης κατάλληλης για τον γραπτό λόγο, δεν ευσταθεί τουλάχιστον για τους εξής δύο λόγους: α) Γραπτή παράδοση σε δημώδη γλώσσα υπήρχε πολύ πριν από το 1821, οπότε η διαφορά της «δημώδους» από τη «λόγια» γλώσσα αφορούσε μόνο το εύρος της εκάστοτε χρήσης τους, ήταν δηλαδή ποσοτική. Βασικό χαρακτηριστικό της νεοελληνικής (γραπτής) γλωσσικής ιστορίας είναι ότι μεταξύ της («λόγιας») γλώσσας και της δημοτικής δεν υπήρχε σχέση *συμπληρωματικής κατανομής* που υπαγορευόταν από γλωσσικά κριτήρια αλλά μια προτίμηση για τη «λόγια γλώσσα» που απέρρευε από εξωγλωσσικές αξιακές αντιλήψεις πολιτισμικού, θρησκευτικού και πολιτικού χαρακτήρα. β) Επίσης δεν ισχύει η άποψη πως η («λόγια γλώσσα») υπερείχε

έναντι της —υποτίθεται— διαλεκτικά κατακερματισμένης δημώδους, επειδή η πρώτη ήταν δήθεν σε μεγάλο βαθμό τυποποιημένη και ομοιογενής. Αυστηρές γλωσσικές νόρμες ίσχυαν το πολύ για την αρχαία ελληνική, στον γραπτό λόγο επικρατούσε αξιοθαύμαστη ποικιλία (αλόγιων) ποικιλιών, που ο αριθμός τους πολλαπλασιάστηκε κατά τη διάρκεια του 19ου αιώνα μέσα από τις διάφορες προσπάθειες γλωσσικού καθαρισμού. Από την άλλη, η «περίφημη» αυτή διαλεκτική διαφοροποίηση το αργότερο από τον 17ο αιώνα και ύστερα δεν ήταν τόσο μεγάλη ώστε να περιορίζει ουσιωδώς ή και να εμποδίζει την επικοινωνία.⁴ Δημώδη κείμενα, κυρίως ποίηση, ήταν διαδεδομένα σε ολόκληρο τον ελληνόφωνο χώρο. Ο *Ερωτόκριτος* αποτελούσε δημοφιλές έργο στα νησιά του Ιονίου, ενώ ο Χριστόπουλος και ο Σολωμός ήταν εξίσου κατανοητοί στην Κρήτη, στην Πελοπόννησο, στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες, στη Μακεδονία και στη Σμύρνη. Τα κλασικά παραδείγματα που συνήθως προβάλλονται για να υποστηρίξουν την αντίθετη άποψη είναι τα ποντιακά, τα καππαδοκικά και τα τσακωνικά. Εν προκειμένω δεν έχουν αποδεικτική ισχύ για τους εξής λόγους: Τα μεν ποντιακά χρησιμοποιούνταν σε μια περιορισμένη γεωγραφική περιοχή στην περιφέρεια του ελληνόφωνου χώρου, τα δε τσακωνικά χρησιμοποιούνταν από μικρό αριθμό ομιλητών. Και οι δύο διάλεκτοι κέντρισαν

⁴ Για τη διαλεκτική διαφοροποίηση βλ. την επισκόπηση στο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 1938/3: 62 κ.ε. Αξιοσημείωτες διαφορές που να δυσχέραιναν σημαντικά την επικοινωνία εντοπίζονται στη διοικητική και τη νομική ορολογία ανάμεσα στις τουρκοκρατούμενες και τις ενετοκρατούμενες περιοχές. Παραδείγματα στο ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 1938/3: 340 κ.ε. Η ενετική κυριαρχία περιοριζόταν πάντως κατά τον 18ο αιώνα μόνο στα Επτάνησα.

το ενδιαφέρον των ερευνητών για καθαρά γλωσσικούς λόγους κι όχι για την κοινωνική τους βαρύτητα στην ελληνόφωνη κοινότητα.

Δεν ξέρουμε ακόμα πώς πρέπει να αξιολογηθούν οι παράμετροι που οδήγησαν στη διαμόρφωση της δημόδους κοινής μέχρι την Επανάσταση του 1821, δηλαδή οι παράμετροι που μεταξύ άλλων συναρτώνται με τη διαδικασία εξομοίωσης διαλεκτικών χαρακτηριστικών. Σημαντικό ρόλο πρέπει να διαδραμάτισαν οι μετακινήσεις πληθυσμών από τον 15ο αιώνα και ύστερα, μετακινήσεις που οφείλονταν στον πόλεμο, στις οικονομικές συνθήκες ή στο πολιτικό καθεστώς. Ας προστεθεί η (κοινωνικά) οριζόντια κινητικότητα μικρότερων ομάδων, όχι μόνο εμπόρων. Για παράδειγμα οι περιπλανώμενοι χτίστες της Ηπείρου, οι οποίοι κινούνταν στο ευρωπαϊκό κομμάτι των ελληνόφωνων περιοχών, συνέβαλαν σημαντικά στη διάδοση ειδήσεων, συγκεκριμένης ορολογίας αλλά και της προφορικής παράδοσης, κυρίως παραλλαγών των δημοτικών τραγουδιών. Στην τυποποίηση της δημόδους κοινής συνέβαλαν αναμφίβολα και γραπτά κείμενα ανθρώπων της Εκκλησίας που είχαν στόχο τους να προσεγγίσουν όσο το δυνατόν περισσότερους ορθόδοξους, για να ενισχύσουν την πίστη τους και να αποσοβήσουν επιρροές από ανταγωνιστικά θρησκευτικά δόγματα. Η αντίληψη ότι η Εκκλησία ως θεσμός κατά τον 18ο αιώνα καταδίκασε και δεν χρησιμοποίησε τη δημόδη γλώσσα δεν ευσταθεί.⁵ Συγκρουσιακό κλίμα δημιουργήθηκε μόνο όταν η Εκκλησία αντέδρασε στη Γαλλική Επανάσταση,

⁵ ΜΕΤΑΛΛΗΝΟΣ 1977: 43 κ.ε. (με αναφορές σε κείμενα θεολόγων στη δημόδη και με περαιτέρω βιβλιογραφία). Βλ. τώρα και ΠΑΠΑΣΤΑΘΗΣ 1981.

στις νέες πολιτικές ιδέες και στα κοινωνικά κινήματα με μια αυξανόμενη εμμονή στην παράδοση.⁶ Στη διαμόρφωση της δημώδους κοινής φαίνεται, τέλος, να συνέβαλαν σημαντικά και τα πολυάριθμα σχολεία (εν μέρει ιδιαίτερα υψηλού επιπέδου) που δημιουργήθηκαν κατά το δεύτερο μισό του 18ου αιώνα σε περιοχές της κατοπινης Ελλάδας (π.χ. Ιωάννινα, Δημητσάνα, Σμύρνη), στη Μολδοβλαχία αλλά και στους χώρους του παροικιακού Ελληνισμού (Οδησσός, Τεργέστη, Βιέννη, Βενετία).⁷ Η γλωσσική τυποποίηση, απόρροια των επικοινωνιακών διαδικασιών που προαναφέρθηκαν, ήταν πάντως ιδιαίτερα αποτελεσματική, επειδή οι χρήστες των διαλεκτικών ποικιλιών συνεννοούνταν εντέλει αρκετά καλά μεταξύ τους. Η κοινωνική, οικονομική και εκκλησιαστική ιστορία επιβεβαιώνουν αυτήν τη διαπίστωση, η οποία φυσικά δεν αναιρείται από τη (λογοτεχνική) σάτιρα που διακωμώδησε την υποτιθεμένη γλωσσική/διαλεκτική σαλάτα της προφορικής ελληνικής και γελοιοποίησε τις κανονιστικές υποδείξεις συγκεκριμένων λογίων.⁸

Από γλωσσικής πλευράς, μετά την απελευθέρωση από την οθωμανική κυριαρχία, δεν υπήρχε κάτι που θα είχε εμποδίσει την εξάπλωση μιας υπερδιαλεκτικής δημώδους κοινής μέσα από το εκπαιδευτικό σύστημα, τον στρατό, τον διοικητικό μηχανισμό, την Εκκλησία και τους όποιους άλλους διαύλους επικοινωνίας. Και δεν μπορεί βέβαια να χρησιμοποιηθεί ως

⁶ Βλ. ΓΕΔΕΩΝ 1976: 57–113.

⁷ Βλ. ΓΕΔΕΩΝ 1976: 1–47, επίσης ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΗΣ 1936 (οι βιβλιογραφικές παραπομπές πρέπει να χρησιμοποιούνται με προσοχή).

⁸ Βλ. λ.χ. ΒΥΖΑΝΤΙΟΣ 1840.

αντεπιχείρημα ότι τα κείμενα στη δημόδη δεν είχαν τυποποιημένη ορθογραφία ή ότι χαρακτηρίζονταν από σχετικά μεγάλη μορφολογική πολυτυπία. Η καθιέρωση μιας ενιαίας ορθογραφικής νόρμας αποτέλεσε για όλες τις γλωσσικές κοινότητες μακρόχρονη διαδικασία. Παρεμπιπτόντως, δεν πρέπει να υπερεκτιμούμε τη σημασία της τυποποίησης για την επικοινωνία. Σε γραπτά κείμενα της γερμανικής του 17ου αιώνα, ακόμη και στον χώρο της διοίκησης και της διπλωματίας, επικρατούσε ορθογραφική αυθαιρεσία και μορφολογική πολυτυπία, λ.χ. στα κλιτικά μορφήματα. Συχνά βλέπουμε μια λέξη να γράφεται με διαφορετικό τρόπο μέσα στην ίδια πρόταση. Ο διοικητικός μηχανισμός πάντως δεν φαίνεται να αντιμετώπισε το οποιοδήποτε πρόβλημα με τη συγκεκριμένη πρακτική.

Όσον αφορά την εννοιολογική σύγχυση που προκάλεσε ο ισχυρισμός του Γ. Μπαμπινιώτη πως στην ελληνική δεν υφίσταται «διγλωσσία» αλλά «γλωσσική διμορφία ή δι-υφία (diglossia)»,⁹ με τη λέξη *διγλωσσία* γραμμένη στα ελληνικά να αντιπαραβάλλεται προς την *diglossia* ως κοινωνιογλωσσολογικό όρο γραμμένον με λατινικούς χαρακτήρες, είναι απαραίτητη η εξής παρατήρηση: Η καταλληλότητα ενός επιστημονικού όρου δεν εξαρτάται από το αν αυτός θα γράφεται με λατινικούς ή ελληνικούς χαρακτήρες αλλά από το αν ο συγκεκριμένος όρος ανταποκρίνεται στο φαινόμενο που καλείται να περιγράψει. Ο κλασικός εν τω μεταξύ ορισμός

⁹ ΜΠΑΜΠΙΝΙΩΤΗΣ 1979: 28. Για τις εικασίες/θέσεις του Μπαμπινιώτη βλ. παρακάτω σ. 132 κ.ε. [Σ.τ.Ε.: Βλ. επίσης παρακάτω, σ. 136 κ.ε., τα επιπρόσθετα/αναλυτικότερα σχόλια του Χέρινγκ σχετικά με τη «διγλωσσία» και τις απόψεις του Μπαμπινιώτη.]

του Ferguson για την *κοινωνική διγλωσσία* (diglossia)¹⁰ περιγράφει τόσο εύστοχα τα κοινωνιογλωσσολογικά δεδομένα της ελληνικής, ώστε η σύνδεσή του με τα ελληνικά θα έπρεπε να συνεχιστεί και στο μέλλον. Σύμφωνα με τον Ferguson, η *κοινωνική διγλωσσία* (diglossia) είναι:

a relatively stable language situation in which, in addition to the primary dialects of the language (which may include a standard

¹⁰ FERGUSON 1959. [Σ.τ.Ε.: Αν και η *διγλωσσία* ως λέξη προϋπήρχε στα ελληνικά, ως κοινωνιογλωσσολογικός όρος η diglossia έχει ουσιαστικά την αφητηρία της στο εν λόγω άρθρο του Ch. Ferguson. Έκτοτε γνώρισε εννοιολογικές διευρύνσεις, περιορισμούς, κριτική, τροποποιήσεις, προσθήκες. Σε γενικές γραμμές ορίζεται ως η συνύπαρξη δύο διακριτών γλωσσικών ποικιλιών μιας γλώσσας ή δύο διαφορετικών γλωσσών που χρησιμοποιούνται άμισα / ασύμμετρα σε μια γλωσσική κοινότητα και αλληλοσυμπληρώνονται: Δηλαδή η μία ποικιλία / γλώσσα διαθέτει χαμηλό κύρος, είναι συνήθως προφορική και χρησιμοποιείται σε ανεπίσημες περιστάσεις και περιβάλλον οικειότητας· η άλλη ποικιλία / γλώσσα διαθέτει υψηλό κύρος, είναι κυρίως γραπτή και χρησιμοποιείται σε επίσημες περιστάσεις και περιβάλλον με θεσμική υπόσταση. Καμιά από τις δύο ποικιλίες / γλώσσες δεν χρησιμοποιείται σε όλα τα πεδία, οπότε ανάλογα με το περιβάλλον και τις περιστάσεις *συμπληρώνουν* η μία την άλλη (σχέση *συμπληρωματικής κατανομής*). Ο Ferguson ανέλυσε ως αρχετυπικά παραδείγματα τη γλωσσική κατάσταση στην Ελλάδα (καθαρεύουσα: δημοτική), στη γερμανόφωνη Ελβετία (πρότυπη γερμανική: ελβετική γερμανική), στον αραβικό κόσμο (πρότυπη αραβική: διάλεκτοι) και στην Αϊτή (γαλλική: τοπική κρεολή). Το αν πρόκειται για ποικιλίες της ίδιας γλώσσας είτε για διαφορετικές γλώσσες δεν επηρεάζει καθόλου το διγλωσσικό μοντέλο. Για την καλύτερη κατανόηση αυτής της διαφοροποίησης προτάθηκαν μεταξύ άλλων οι όροι «εσωτερική» και «εξωτερική» διγλωσσία. Σαφώς διακριτό είναι πάντως το φαινόμενο της diglossia από εκείνο του bilingualism, δηλαδή της συνύπαρξης δύο διαφορετικών γλωσσών με ισότιμο κύρος και θεσμική υπόσταση (π.χ. αγγλικά και γαλλικά στον Καναδά) ή της παράλληλης χρήσης δύο «ισότιμων» γλωσσών, αν και η εκάστοτε διαχωριστική γραμμή μπορεί και εδώ να συρρικνώνεται. Η απόδοση των όρων στα ελληνικά δημιουργεί προβλήματα και έχουν προταθεί διάφοροι όροι για το εννοιολογικό ζεύγος diglossia: bilingualism με επικρατέστερο για το diglossia μάλλον τον όρο *κοινωνική διγλωσσία*, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κι αυτός δεν δημιουργεί παρανοήσεις.]

or regional standards), there is a very divergent, highly codified (often grammatically more complex) superposed variety, the vehicle of a large and respected body of written language, either of an earlier period or in another speech community, which is learned largely by formal education and is used for most written and formal spoken purposes, but is not used by any sector of the community for ordinary conversation.¹¹

μια σχετικά σταθερή κατάσταση, όπου παράλληλα με τις κύριες διαλέκτους μιας γλώσσας (οι οποίες μπορεί να περιλαμβάνουν μια τυποποιημένη κοινή ή διάφορες τοπικές κοινές) υπάρχει και μια υπερκείμενη, σαφώς διαφορετική γλωσσική ποικιλία με υψηλό βαθμό τυποποίησης και συχνά περισσότερο σύνθετη γραμματική δομή. Η ποικιλία αυτή διαθέτει ένα πλούσιο σώμα γραπτών κειμένων υψηλού κύρους, το οποίο προέρχεται είτε από μια παλαιότερη γλωσσική περίοδο είτε από άλλη γλωσσική κοινότητα, διδάσκεται στην επίσημη εκπαίδευση και χρησιμοποιείται κυρίως στον γραπτό λόγο ή/και σε επίσημες περιστάσεις προφορικής επικοινωνίας, δεν χρησιμοποιείται όμως σε κανένα πεδίο της καθημερινής/άτυπης επικοινωνίας.

Εφόσον για το επίπεδο της καθημερινής/άτυπης επικοινωνίας (for ordinary conversation) ο Ferguson κάνει λόγο εκτός από διαλέκτους και για standard or regional standards, ο ορισμός αυτός είναι συμβατός και με την έννοια της/μιας κοινής (a standard) που χρησιμοποιούνταν ως γραπτή στο επίπεδο της άτυπης επικοινωνίας, σε αντίθεση με τη «λόγια» γλώσσα που ήταν σε χρήση κυρίως στον γραπτό λόγο και σε επίσημες (for most written ... purposes) αλλά όχι σε όλες τις περιστάσεις.

¹¹ FERGUSON 1959: 336.

Η καθοριστική πληροφορία είναι πως η υπερκείμενη ποικιλία (superposed variety) δεν χρησιμοποιούνται ποτέ στην καθημερινή επικοινωνία αλλά αποκλειστικά ως γραπτή γλώσσα ή/και σε «επίσημες περιστάσεις προφορικής επικοινωνίας» (formal spoken purposes).

Από την άλλη, η διαμόρφωση μιας δημώδους κοινής συνεπαγόταν τόσο τη διατοπική της εξάπλωση όσο και τη χρήση της στον γραπτό λόγο, κάτι που δημιούργησε μια νέα διαφοροποίηση ως προς τις τοπικές διαλέκτους και αναπόφευκτα μια περαιτέρω κοινωνική διγλωσσία στο πλαίσιο της ίδιας της δημώδους.¹² Ήδη ο Μανόλης Τριανταφυλλίδης είχε προτείνει τον όρο *πολυγλωσσία*,¹³ ενώ ο Mario Wandruszka, ανεξάρτητα από αυτόν, επιχείρησε πρόσφατα με τον ίδιο όρο να περιγράψει διαδικασίες γλωσσικής διαφοροποίησης που οφείλονται σε γεωγραφικές και κοινωνικές παραμέτρους.¹⁴ Η *κοινωνική διγλωσσία* (ή η *πολυγλωσσία*) στο πλαίσιο της δημώδους διαφέρει πάντως θεμελιωδώς από τη διγλωσσική κατάσταση μεταξύ δημώδους και «λόγιας» γλώσσας για τον εξής λόγο: Ενώ η δημώδης κοινή βασίζεται στη ζωντανή προφορική γλώσσα, η «λόγια» γλώσσα ανάγεται σε παλαιότερα γλωσσικά συστήματα.

¹² [Σ.τ.Ε.: Οι όροι *κοινωνική διγλωσσία* και *πολυγλωσσία*, μολονότι τα τελευταία 50 χρόνια γνώρισαν σημαντικές εννοιολογικές διευρύνσεις και συρρικνώσεις, δεν συνδέθηκαν ιδιαίτερα με τη διαδικασία προτυποποίησης ή/και την ενδογλωσσική ποικιλότητα, στις οποίες εν προκειμένω αναφέρεται ο Χέρινγκ.]

¹³ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΙΔΗΣ 1963/5: 243 κ.ε.

¹⁴ WANDRUSZKA 1979: 25 κ.ε.

2 Η ΕΝΑΣΧΟΛΗΣΗ ΤΩΝ ΔΙΑΦΩΤΙΣΤΩΝ ΜΕ ΤΗ ΓΡΑΠΤΗ ΓΛΩΣΣΙΚΗ ΠΑΡΑΔΟΣΗ

Οι διαφορετικές, εν μέρει και αντιφατικές απόψεις των διαφωτιστών για το ποια γλωσσική ποικιλία έπρεπε να αποτελέσει τη βάση της γραπτής γλώσσας είχαν όλες έναν κοινό παρονομαστή: Αφενός να αντιμετωπίσουν μέσα από την καλλιέργεια της παιδείας την πνευματική οπισθοδρόμηση (την οποία θεωρούσαν απόρροια της οθωμανικής κυριαρχίας), αφετέρου να συμβάλουν στην πολιτική χειραφέτηση των Ελλήνων ή και του σύνολου χριστιανικού πληθυσμού των Βαλκανίων από τον δεσποτισμό του σουλτάνου.

Η κριτική των διαφωτιστών στις συνθήκες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, την πνευματική οπισθοδρόμηση και τη «βαρβαρότητα» των Ελλήνων —χαρακτηριστικά τα οποία χρέωναν στον οθωμανικό δεσποτισμό—, είχε δύο σημεία αναφοράς: το πρώτο και πιο προφανές ήταν οι χώρες της Κεντρικής και της Δυτικής Ευρώπης. Στα συμφραζόμενα της παρούσας μελέτης πρωτεύουσα σημασία έχει όμως το δεύτερο: η κλασική Αρχαιότητα, στην οποία οι διαφωτιστές έβλεπαν ένα πρότυπο που θεωρούσαν όμως ότι έπρεπε να προσλαμβάνεται με κριτική ματιά. Η προσέγγισή τους αυτή πρέπει δηλαδή να διαφοροποιηθεί ρητά από την ακραία εκείνη προγονοπληξία και τη μουσειοποίηση της Αρχαιότητας που

συναντάμε κατά τον 19ο και τον 20ό αιώνα. Στο παράδειγμα της Αρχαιότητας οι διαφωτιστές ήθελαν να μελετήσουν τις προϋποθέσεις της γένεσης του πολιτισμού, τα θεμέλια των επιστημών και τις ηθικές συνέπειες της ελευθερίας. Θεωρούσαν πως αυτή τους η προσπάθεια επιβεβαιωνόταν κι από την ιστορία του ευρωπαϊκού πολιτισμού, πως ο ευρωπαϊκός πολιτισμός είχε τις ρίζες του στην Αρχαιότητα και αποτελούσε κατά κάποιον τρόπο την παραφυάδα της, από την οποία οι υπόδουλοι Έλληνες είχαν εντωμεταξύ αποκοπεί. Η αντίληψη τους αυτή για την Αρχαιότητα ήταν συναρτημένη με την πεποίθηση του Διαφωτισμού πως όλες οι κοινωνίες στο βάθος της ιστορίας επιδιώκουν κοινούς στόχους, πως οι συνθήκες που οδηγούν στην ευημερία και την παρακμή μπορούν να εντοπιστούν στο ιστορικό γίγνεσθαι, άρα και να διδαχτούν, όπως λ.χ. η αρετή. Απόρροια αυτής της βαθιάς ενασχόλησης με την Αρχαιότητα ήταν μεταξύ άλλων ο συνακόλουθος πλούτος εκδόσεων αρχαίων συγγραφέων.¹

Ξεκινώντας λοιπόν από αυτήν την αφετηρία διατυπώθηκαν δύο προτάσεις γύρω από το ερώτημα τι μορφή έπρεπε να έχει η νεοελληνική γραπτή γλώσσα. Από τη μια υπήρχαν οι υποστηρικτές της ακραίας άποψης, που υποστήριζαν την καθιέρωση της αττικής διαλέκτου ως πρότυπης γραπτής

¹ Γενική επισκόπηση στο ΚΝΘΣ 1962: 554–556. Για το πνευματικό και ιστορικό υπόβαθρο βλ. HENDERSON 1970· βλ. επίσης την περαιτέρω έρευνα στο ΑΒΔΑΛΗ 1984: 277 κ.ε. και το β' μέρος, passim. Χαρακτηριστικό τεκμήριο νομιμοποίησης των αρχαιοελληνικών σπουδών στο κλίμα του Διαφωτισμού αποτελεί το γράμμα του Στέφανου Κανέλλου προς τους εκδότες του *Λόγιου Ερμής* της 11ης Μαρτίου 1817 (Μόναχο): *Λόγιος Ερμής* 8/15 (Απρίλιος 1817): 153–155.

γλώσσας, καθώς θεωρούσαν πως η κλασική ελληνική είχε μακραιώνη γραπτή παράδοση και συνεπώς αποτελούσε κοινό κτήμα του έθνους. Για ένα συγκεκριμένο χρονικό διάστημα, δηλαδή για μια μεταβατική περίοδο εξοικείωσης με την αρχαία γλώσσα, οι όποιες ενδιάμεσες γραπτές ποικιλίες τούς φαίνονταν αποδεκτές. Αν κάποιος μπορούσε να μάθει τέλεια μια ξένη γλώσσα, για τους Έλληνες, σκέφτηκαν, θα ήταν ακόμα πιο εύκολο να κατακτήσουν την αρχαία τους γλώσσα χάρη στη συγγενείά της με την ομιλούμενη. Έκριναν λοιπόν αναγκαία τα φώτα της Αρχαιότητας για την απελευθέρωση από τον οθωμανικό ζυγό: Η αρχαία γλώσσα (μᾶς σηκώνει τὰ δουλικὰ φρονήματα, μᾶς κάμνει εὐδαίμονας, μᾶς διακρίνει εἰς ἔθνος).² Τη διαφορά της νέας από την αρχαία ελληνική την απέδιδαν στην πνευματική παρακμή που είχε προκαλέσει η οθωμανική κατάκτηση, λόγος για τον οποίο απέρριπταν εντέλει τη δημώδη γλώσσα ως χυδαίο προϊόν δουλείας και ξενοκρατίας, ακατάλληλο για τη μετάδοση γνώσεων. Κυριότεροι εκπρόσωποι αυτής της άποψης ήταν ο Ευγένιος Βούλγαρης, ο Στέφανος Κομμητᾶς και ο Νεόφυτος Δούκας.³

² Άρθρο του Κομμητᾶ στο περιοδικό *Καλλιόπη* (1η Σεπτεμβρίου 1820). Το κείμενο στο ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 1966: 614.

³ Για τον Βούλγαρη βλ. τα εξής: ΚΝΟΣ 1962: 504–513, το εισαγωγικό κεφάλαιο στο: ΒΑΤΑΛΔΕΝ 1975: 1–34 (με εκτενή βιβλιογραφία), ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ 1996: 178–188, ΤΑΤΑΚΗΣ 1953. Οι απόψεις του Κομμητᾶ βρίσκονται συνεπτιυγμένες στο βιβλίο του *Παιδαγωγός ή Πρακτική Γραμματική*, Βιέννη 1800· βλ. επίσης το άρθρο του στο περιοδικό *Καλλιόπη*, 1η Σεπτεμβρίου 1820 (έχει συμπεριληφθεί στο ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 1966: 609–621), ΖΩΡΑΣ 1971. Μια καλή εισαγωγή στη σκέψη του Δούκα προσφέρει ο ΔΗΜΑΡΑΣ 1983: 342–348. Για τη γλωσσική θεωρία του Δούκα βλ. ΔΟΥΚΑΣ 1814. Για τη διαμάχη του με τον Κοραή βλ. ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ 1965.

Οι παραπάνω απόψεις είχαν την αφετηρία τους στα εξής δύο δεδομένα: Κατά πρώτον στο ότι η γλώσσα αντιμετωπιζόταν κυρίως —αν όχι αποκλειστικά— ως εργαλείο για την απόκτηση παιδείας κι όχι ως όργανο επικοινωνίας· ότι αποτελούσε δηλαδή μέσο έκφρασης των μορφωμένων και πεδίο μαθητείας και μάθησης των μη μορφωμένων. Συνεπώς οι πρακτικές ανάγκες της καθημερινής επικοινωνίας δεν αποτελούσαν αντικείμενο συζήτησης, όσο η εν λόγω επικοινωνία δεν εξυπηρετούσε τη μετάδοση γνώσεων. Κατά δεύτερον, όποιος υποστήριζε την καθιέρωση της αρχαίας ελληνικής ως γραπτής γλώσσας ακολουθούσε το μοντέλο της «μίμησης» όπως το είχε αναπτύξει ο Κοντιγιάκ: Όπου δηλαδή ο λόγος διαμορφώνει τη σκέψη, η μίμηση της αρχαίας γλώσσας αναβιώνει τα αρχαία διανοήματα και μαζί μ' αυτά και το αρχαίο πνεύμα· ενώ αντίθετα η δημόδης ως γραπτή γλώσσα καθηλώνει το πνεύμα στις υποδεέστερες σκέψεις του απλού λαού.

Στους ίδιους κύκλους πρόβαλε και μια αντίληψη που, όπως θα δούμε αργότερα, επρόκειτο να επιδράσει καταλυτικά και με αυξανόμενη δυναμική στην αυτοσυνείδηση της ελληνικής κοινωνίας παραμορφώνοντας ιδεολογικά την πραγματικότητα: ότι δηλαδή οι Έλληνες ως έθνος διαφοροποιούνταν από τα υπόλοιπα έθνη ακριβώς λόγω της γλώσσας (δηλαδή: της αρχαίας) και του πολιτισμού τους.⁴ Στο σημείο αυτό μόνο παρενθετικά μπορούμε να αναφερθούμε στην πρόσληψη της γνωστής άποψης που ήθελε/θέλει τη γλώσσα να αποτελεί το κατεξοχήν συστατικό στοιχείο του έθνους, άποψης προσ-

⁴ Με έμφαση στο ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1817.

φιλόους κυρίως στις περιπτώσεις όπου δεν (προ)υπήρχε κράτος για να στηρίξει τη διαμόρφωση του έθνους. Η αμφισημία της συγκεκριμένης νοηματοδότησης του όρου *έθνος* γίνεται σαφής σε περιπτώσεις όπως αυτή του συντηρητικού Χριστόφορου Φιλητά, δάσκαλου στο σχολείο της ελληνικής κοινότητας της Τεργέστης,⁵ όπου το έθνος χρησιμοποιείται ως επιχείρημα για την προτεραιότητα της θρησκευτικής πίστης και των εθίμων.

Η στάση των αρχαιότων και γενικότερα η στροφή προς την Αρχαιότητα προκάλεσαν έντονες αντιδράσεις, καθώς ερμηνεύτηκαν ως απομάκρυνση από τις γραφές και την παράδοση της Εκκλησίας.⁶ Στο σημείο αυτό πάντως μπορούμε να αφήσουμε κατά μέρος τις αντιρρήσεις της Εκκλησίας και των αντιπάλων του Διαφωτισμού· κι αυτό γιατί, μολονότι το ενδιαφέρον για τους αμοραλιστές ειδωλολάτρες δημιουργήσε έντονη ανησυχία,⁷ η αντιπαράθεση που προέκυψε δεν επηρέασε τη σύνολη στάση απέναντι στο γλωσσικό, αφού η αρχαιΐζουσα καθαυτή δεν έγινε αντικείμενο πολεμικής. Μεταξύ όμως των διαφωτιστών δημιουργήθηκαν εντονότατες διαμάχες γύρω απ' το ερώτημα ποια γλωσσική ποικιλία έπρεπε να αποτελέσει τη βάση της γραπτής γλώσσας και κυρίως της γλώσσας της εκπαίδευσης. Οι διαμάχες αυτές οξύνθηκαν

⁵ Βλ. τη σχετική του έκθεση για την απασχόλησή του στο σχολείο (1819): *Αρχείο της Ελληνικής Κοινότητας της Τεργέστης*, 1819. Για τον Φιλητά βλ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1989. Για το σχολείο της Τεργέστης βλ. ΚΑΤΣΙΑΡΔΗ-HERING 1986, I: 251–306 (για τον Φιλητά: 276–278).

⁶ Βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ 1983: 226 κ.ε., 235, 345.

⁷ ΔΗΜΑΡΑΣ 1983: 235. ΔΙΜΑΡΑΣ 1969: 52 κ.ε., 59.

όμως και λόγω του ζωηρού διαλόγου⁸ που διεξαγόταν σε άλλες ευρωπαϊκές χώρες ανάμεσα σ' εκείνους που θεωρούσαν την Αρχαιότητα έναν ανώτερο πολιτισμό-πρότυπο και σ' αυτούς που έδιναν προτεραιότητα στον σύγχρονο πολιτισμό ή τουλάχιστον τον θεωρούσαν ισάξιο και απαραίτητο μορφοπαιδευτικό αγαθό. Σύμφωνα με τον Δ. Καταρτζή, μια κοινωνία / κοινότητα έπρεπε να προσλαμβάνει και να αφομοιώνει ό,τι της είναι χρήσιμο, θέση με την οποία ο Καταρτζής θεμελίωνε μια κριτική θεώρηση της παράδοσης. Από πού θα αντλούσε κανείς χρήσιμες γνώσεις, συνεχίζει ο Καταρτζής, είναι δευτερεύον, καθώς όλοι οι λαοί είχαν συμβάλει στην εξέλιξη των τεχνών και των επιστημών.⁹

Παρά τις διαφωνίες, όλοι συμφωνούσαν πως έπρεπε να υπάρχει κριτική θεώρηση της πολιτισμικής παράδοσης και της παρούσας κατάστασης του έθνους. Με αφετηρία την κριτική αυτή στάση δόθηκε σημασία στη διαφορά μεταξύ καταγωγής και ταυτότητας: Καταγόμαστε μεν από τους αρχαίους Έλληνες, έγραφε ο Καταρτζής, αλλά η ταυτότητά μας δεν βασίζεται, τουλάχιστον όχι αποκλειστικά, στον πολιτισμό

⁸ NICOLSON 1969: 193 κ.ε.

⁹ Βλ. κυρίως το *Γνόθι σαυτόν*, στο ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1970: 42 κ.ε., 64, 110, 113 κ.ε. Βλ. επίσης το *Λόγος προτρεπτικός*, στο ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1970: 57 κ.ε. Σε μεγάλη ηλικία ο Καταρτζής πήρε αποστάσεις από τη δημόδη. Για τον Καταρτζή γενικότερα βλ. την εισαγωγή του Δημαρά στο ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1974: θ'–πζ' (με περαιτέρω βιβλιογραφία). Βλ. επίσης ΒΑΡΔΑΛΑΧΟΣ 1812 και ΒΑΡΔΑΛΑΧΟΣ 1815· στην ίδια γραμμή και ο *Λόγιος Ερμής*. Πολύ δυναμικά υπερασπίστηκε την ανωτερότητα της σύγχρονης Ευρώπης έναντι της Αρχαιότητας ο Ι. Μοισιόδακας στο ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑΣ 1761 (το παράθεμα στον πρόλογο του Άλκη Αγγέλου στην έκδοση της *Απολογία*: ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑΣ 1780/1976: ξβ', πρβλ. και ΑΓΓΕΛΟΥ 1963: 71 κ.ε.).

των αρχαίων Ελλήνων.¹⁰ Για τους υποστηρικτές αυτής της άποψης βαρύνουσα σημασία είχε και το εξής επιχείρημα — το οποίο επισήμαιναν κι άλλοι διαφωτιστές ανεξάρτητα από την κρίση τους για την Αρχαιότητα: Η κατανοητή και σαφώς ευκολότερη ως προς την εκμάθηση δημώδης ήταν σίγουρα πιο κατάλληλη για τον (δια)φωτισμό στην κυριολεκτική του σημασία, δηλαδή για τη μετάδοση γνώσεων.¹¹ Αντίθετα οι αρχαϊστές δεν έπειθαν κανέναν ότι βοσκοί, μικροπωλητές, τεχνίτες και έμποροι θα μπορούσαν κάποτε να κατανοήσουν, πόσο δε μάλλον να μιλήσουν την αρχαία ελληνική. Οι υποστηρικτές της δημώδους υπογράμμιζαν ότι η γλώσσα είναι ένα καθολικό μέσο επικοινωνίας που γι' αυτό όφειλε να είναι κατανοητό σε όλους,¹² ενώ οι αρχαϊστές αντιμετώπιζαν τη γλωσσική κατάκτηση ως εχέγγυο μόρφωσης.

Εύκολα συμπεραίνει κανείς πως οι απόψεις των υποστηρικτών της δημώδους ανταποκρίνονταν πολύ καλύτερα στα πρακτικά συμφέροντα της τάξης των εμπόρων και των ελεύθερων επαγγελματιών, αφού οι απόψεις τους για τη χρησιμότητα, βάσει της οποίας έπρεπε κατά τη γνώμη τους να αξιολογούνται οι γλωσσικές ποικιλίες, ήταν συναρτημένες με τα επικοινωνιακά πλεονεκτήματα και την εφαρμοσιμότητα της γλώσσας στο επαγγελματικό πεδίο.¹³ Οι κλασικιστές

¹⁰ ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1970: 49· πρβλ. και την εισαγωγή του Δημαρά στο ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1974: νθ'.

¹¹ ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1970: 4 κ.ε.· πρβλ. και ΜΟΙΣΙΟΔΑΚΑΣ 1780/1976: 3.

¹² ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1970: 12 κ.ε.

¹³ Στην εισαγωγή της γραμματικής του ο Δάρβαρης επισημαίνει τις κοινωνικές προεκτάσεις του θέματος νομιμοποιώντας έτσι τους γλωσσοεκπαιδευτικούς στόχους που θέτει με τη συγκεκριμένη έκδοση. Εφόσον η εκμάθηση

απαντούσαν πως μόνο με την αρχαία ελληνική μπορούσαν να μεταδοθούν γνώσεις με εννοιολογική ακρίβεια, ενώ οι αντίπαλοί τους συμφωνούσαν μόνο στο εξής, ότι η δημόδης έπρεπε ίσως να καθарιστεί γλωσσικά και να τυποποιηθεί, ενδεχομένως και να συμπληρωθεί δανειζόμενη λέξεις από την αρχαία γλώσσα.¹⁴ Σε γενικές γραμμές διαπιστώνουμε πως δεν έγινε τελικά κατανοητός ο συμβατικός χαρακτήρας της γλώσσας και συνεπώς η δυνατότητα να αντισταθμιστεί η ασάφεια της καθημερινής γλώσσας με την εννοιολογική ακρίβεια της επιστημονικής και νομικής ορολογίας.

Μια ακραία άποψη υποστήριζαν οι διαφωτιστές στον κύκλο του Ηπειρώτη ποιητή Ιωάννη Βηλαρά (1777–1823).¹⁵ Θεμελιώδης αρχή της γραπτής ποιικιλίας που ευνοούσε ο κύκλος του Βηλαρά ήταν η φωνητική ορθογραφία χωρίς τόνους και πνεύματα.¹⁶ Εδώ κυριαρχούσε η άποψη πως η γλώσσα έπρεπε να τυποποιηθεί, αφού πρώτα διαμορφωθεί μια νέα κοινή μέσα από την ανάπτυξη της λογοτεχνίας.¹⁷ Με την ίδια

της αρχαίας ελληνικής, γράφει ο Δάρβαρης, απαιτεί κόπο και χρήματα, ελάχιστοι είναι σε θέση να τα καταφέρουν: ΔΑΡΒΑΡΗΣ 1806: iii κ.ε.

¹⁴ ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1970: 7.

¹⁵ Κείμενα και αναλυτική εισαγωγή στο ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1981. Στον κύκλο αυτό ανήκαν μεταξύ άλλων ο γιατρός Γεώργιος Καλαράς, που όπως κι ο Βηλαράς είχε σπουδάσει στην Ιταλία, και οι έμποροι Ιωάννης Οικονόμου και Χριστόδουλος Κονομάτης.

¹⁶ ΒΗΛΑΡΑΣ 1814. Βλ. σχετικά ΚΡΙΑΡΑΣ 1973, ΒΡΑΝΟΥΣΗΣ 1973 και ΚΟΚΚΙΝΟΣ 1973. Βλ. επίσης ΣΠΕΡΑΝΤΣΑΣ 1953.

¹⁷ «[...] χρῆάζομεστε βηβληα, Αφεντη, θελομε σηγγραματα προτα κε ηστερα να ημπορεσουμε να τα σηναξομε, για να σχηματησομε τους ανανκεους κανονες. Πλην δε ηνε του κερου μας αφτος ο κοπος [...] Ας εφχαρηστηθουμε να γραφομε με τον τροπον οπου μηλουμε ας δοσομε το καλο παραδηγμα η προτη, κε ας καταπησομε κι' αλους να γνωρησουν τα δηκια μας, για να

ευελιξία συνιστούσαν τη χρήση ξένων λέξεων και παλαιότερων/αρχαιοελληνικών όρων με σκοπό τη διεύρυνση των εκφραστικών δυνατοτήτων της δημόδους, υπό τον όρο όμως ότι τα νέα στοιχεία θα προσαρμόζονταν στη μορφολογία της δημόδους.

Όλοι όσοι υποστήριζαν τη δημόδη ως (μέλλουσα) πρότυπη γραπτή γλώσσα δήλωναν ξεκάθαρα κάτι που μόλις στις μέρες μας άρχισε πάλι να αμφισβητείται, ότι δηλαδή τα αρχαία και τα νέα ελληνικά είναι δύο γλώσσες κι όχι μία.¹⁸

Τις δύο αυτές θέσεις προσπάθησαν να γεφυρώσουν οι υποστηρικτές μιας τρίτης άποψης. Ήδη ο Θεοτόκης έγραφε στον πρόλογο του *Κυριακοδρομιου* ότι δεν έπρεπε να προκριθεί ούτε η γλώσσα των αρχαίων ούτε η χυδαία καθομιλουμένη των αμόρφωτων αλλά μια γλώσσα καθαρισμένη από ξένες λέξεις και παρεφθαρμένους τύπους, την οποία αποκάλεσε «καθαρεύουσα».¹⁹ Στο ίδιο πλαίσιο εντάσσονται και οι προτάσεις γλωσσικού καθαρισμού του Σπυρίδωνα Βλαντή από το 1788.²⁰ Πιο συγκεκριμένες ήταν οι σχετικές προτάσεις του φιλόλογου και διαφωτιστή Α. Κοραή που ζούσε στο Παρίσι. Ο Κοραής τασσόταν υπέρ της ελεύθερης πρόσβασης στην κλασική παράδοση, από την οποία ο ελληνικός λαός θα μπορούσε να αντλήσει τα θεμέλια της παιδείας και της πολιτικής

ηπερμαχησουν το κηνο οφελος»· γράμμα του Βηλαρά στον φιλόσοφο Αθανάσιο Ψαλίδα, Τριπολιτσά, 15 Ιουλίου 1812, στο ΜΟΣΧΟΝΑΣ 1981: 158.

¹⁸ Ήδη ο Καταρτζής, βλ. ΚΑΤΑΡΤΖΗΣ 1970: 217 «...τὰ ἑλληνικά [=τα αρχαία ελληνικά] καὶ ῥωμαϊκά [=τα νέα ελληνικά] εἶναι δύο γλώσσαις [sic] καὶ ὄχι μία».

¹⁹ ΘΕΟΤΟΚΗΣ 1796: εισαγωγή. Βλ. επίσης ΜΟΥΡΟΥΤΗ-ΓΚΕΝΑΚΟΥ 1981.

²⁰ ΒΛΑΝΤΗΣ 1788: εισαγωγή.

θεωρίας που του ήταν απαραίτητα για να αποτινάξει τον οθωμανικό ζυγό και να ξεπεράσει την πνευματική του οπισθοδρόμηση. Η ενασχόληση με την αρχαία ελληνική γλώσσα θα εξευγένιζε τα ήθη και τον τρόπο ζωής των ανθρώπων. Ωστόσο απέρριπτε ρητά τόσο την καθιέρωση της αττικής διαλέκτου ως γραπτής γλώσσας όσο και την υιοθέτηση γλωσσικών αρχαϊσμών αποκλειστικά και μόνο λόγω της αξιοσέβαστης ιστορίας τους. Αφενός θεωρούσε δεσποτισμό το να χωρίζει πολύ μεγάλη απόσταση την πρότυπη γλώσσα από την ομιλούμενη, αφετέρου δημαγωγία το να γράφει και να μιλάει κανείς σαν να υπήρχαν στην κοινωνία μόνο ξυλοκόποι και νερουλάδες.²¹ Βάση της γραπτής γλώσσας, έγραφε, πρέπει να είναι η δημώδης, την οποία προσλαμβάνουμε όπως το μητρικό γάλα· ωστόσο η δημώδης χρειάζεται «διόρθωση» και «καλλωπισμό», μια διεργασία που θα γινόταν με βάση τον «ορθό λόγο», τους γλωσσικούς κανόνες και συνεχή αναδρομή στα αρχαία ελληνικά.²² Η προσπάθεια εκμάθησης της αρχαίας ως πρότυπης γλώσσας θα ήταν ούτως ή άλλως άδικος κόπος, εφόσον το έθνος δεν διέθετε πλέον τη δυνατότητα φυσικών ομιλητών —για να χρησιμοποιήσουμε έναν μοντέρνο όρο—, οι οποίοι θα ήταν σε θέση να ορίσουν τη σωστή γλωσσική χρήση.²³ Για τον Κοραή το κριτήριο για τη γλωσσική τυποποίηση ήταν η κατανοητή γλώσσα: τα βιβλία

²¹ Εισαγωγή στην έκδοση του Ηλιόδωρου, *Αιθιοπικά*, Παρίσι 1804 (= Επιστολή προς Αλέξανδρον Βασιλείου), στο ΚΟΡΑΗΣ 1984: 42 κ.ε., 49 κ.ε.

²² ΚΟΡΑΗΣ 1984: 50. Για τη γλωσσική θεωρία του Κοραή βλ. ΤΣΟΠΑΝΑΚΗΣ 1983, ΡΟΤΟΛΟ 1984.

²³ ΚΟΡΑΗΣ 1984: 42 κ.ε.

έπρεπε εντέλει να διαφωτίζονται! Όμως κατανοητή για ποιον, θα μπορούσε να αναρωτηθεί κανείς. Σύμφωνα με τον Κοραή, η γλώσσα είναι κτήμα του έθνους, στην οποία «μετέχει τὸ Ἔθνος ὅλον μὲ δημοκρατικὴν ἰσότητα».²⁴ Αυτό όμως, συνεχίζει, δεν σημαίνει ότι πρέπει να ευθυγραμμιζόμαστε με τη «χυδαία» γλώσσα των αμόρφωτων: «Ὁ ὄχλος εἶναι πανταχοῦ ὄχλος» και δεν γράφουμε για τον «χυδαίο ὄχλο»: «Οἱ λόγιοι ἄνδρες τοῦ Ἔθνους εἶναι φυσικὰ οἱ νομοθέται τῆς γλώσσης... ἀλλ' εἶναι νομοθέται δημοκρατικοῦ πράγματος».²⁵

Όπως πολλοί διαφωτιστές έτσι κι ο Κοραής πίστευε πως η παρακμή του ελληνικού πολιτισμού είχε οδηγήσει στον «εκβραβαρισμό» γλώσσας και σκέψης και συνεπώς στην παραμόρφωση της «πραγματικής» σημασίας των εννοιών, οι οποίες με τη σειρά τους είχαν διαβρώσει τα ήθη της κοινωνίας. Συνεπώς η διόρθωση της γλώσσας θα συνεπέφερε και βελτίωση των ηθών.²⁶ Έτσι προέκυπτε η στενή κατά τη γνώμη του σχέση μεταξύ φιλολογικών και φιλοσοφικών δραστηριοτήτων, η σύζευξη γλωσσολογίας και ηθικής.

Στον γλωσσικό καθαρισμό ο Κοραής θεωρούσε πως θα συνέβαλλε και η συγκέντρωση πλούσιου διαλεκτικού υλικού — δραστηριότητα την οποία και ενθάρρυνε. Μ' αυτόν τον τρόπο θα αποκτούσε κανείς εποπτεία της πραγματικής γλωσσικής κατάστασης και συγχρόνως υλικό για τη διόρθωση

²⁴ ΚΟΡΑΗΣ 1984: 49.

²⁵ ΚΟΡΑΗΣ 1984: 51 κ.ε. Θεμελιώδες για το πολιτικό υπόβαθρο των ιδεών του Κοραή το σχετικό κεφάλαιο στο ΚΙΤΡΟΜΗΛΙΔΗΣ 1996: 498 κ.ε.

²⁶ ΚΟΡΑΗΣ 1984: 53· βλ. και την απάντηση προς τον Κοδρικά στον *Λόγιο Ερμή*· επίσης ΚΟΥΜΑΡΙΑΝΟΥ 1969, κυρίως 101 κ.ε., και ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 1966: 211.

της γλώσσας, καθώς στις διαλέκτους, όπως σωστά υπέθετε, θα είχαν διατηρηθεί πλήθος στοιχεία που θα μπορούσαν να χρησιμοποιηθούν για την αντικατάσταση των τουρκικών και ιταλικών λέξεων. Ήταν της άποψης πως η πολιτισμική προσέγγιση της Αρχαιότητας θα ήταν εφικτή όχι μέσω του εξαρχαϊσμού της νέας ελληνικής αλλά μέσω της μελέτης της αρχαίας ελληνικής και της συνεχούς αντιπαραβολής της με τη δημώδη.²⁷ Στην εκπαιδευτική πράξη η διεργασία αυτή θα μπορούσε να ενισχυθεί με μεταφράσεις από τη μία γλώσσα στην άλλη. Την αυτεπίγνωση της ελληνικής κοινότητας και τη γλωσσική της αυτοσυνείδηση ο Κοραής τα αντιλαμβάνονταν σαν έναν ερμηνευτικό κύκλο στον οποίο η Αρχαιότητα και το παρόν θα αλληλοδιαφωτίζονταν. Σε ό,τι αφορά τη νεοελληνική γλώσσα, έτσι προφανώς φανταζόταν και την αλληλεπίδραση μεταξύ μελέτης, εννοιολογικής ερμηνείας (με την έννοια του αυτοφωτισμού) και γλωσσικού καθαρισμού, αν και η θεωρία του δεν ήταν δυνατόν να μην περιέχει ασάφειες και αντιφάσεις.

Οι προτάσεις του Κοραή για τον γλωσσικό καθαρισμό δεν έχουν καμία σχέση με τα προϊόντα του εξεζητημένου εκείνου εξαρχαϊσμού που καθιερώθηκε αργότερα ως καθαρεύουσα.²⁸ Ο Κοραής δεν ήθελε να επαναφέρει ούτε τη δοτική ούτε τον αναδιπλασιασμό και φυσικά ούτε την ευκτική ή τον δυϊκό αριθμό. Ως προς το λεξιλόγιο τασσόταν υπέρ του εσωτερικού δανεισμού, δηλαδή δάνειων λέξεων από την αρχαία ελληνική,

²⁷ Στοχασμοί αυτοσχέδιοι στο ΚΟΡΑΗΣ 1984: 65–193, 199 κ.ε., 499 κ.ε. Βλ. επίσης την επιστολή του Κοραή στον Σπυρίδωνα Καλογερόπουλο, Παρίσι, 20 Φεβρουαρίου 1827, στο ΚΟΡΑΗΣ 1984β, ΣΤ': 10–12 (αφ. 1235) [= Αλληλογραφία].

²⁸ Για την ιδεολογικοποίηση των απόψεων του Κοραή βλ. ΗΛΙΟΥ 1984.

προτείνοντας πλήθος νεολογισμούς, μερικοί από τους οποίους διατηρήθηκαν στο νεοελληνικό λεξιλόγιο.

Σε παρόμοια συμπεράσματα κατέληξε και ο αμείλικτος εχθρός του Κοραή, ο Π. Κοδρικιάς,²⁹ τα επιχειρήματα του οποίου απέρρεαν όμως από ένα διαφορετικό κοινωνικοπολιτικό κλίμα και από διαφορετική γλωσσική εμπειρία. Ο Κοδρικιάς βρισκόταν πιο κοντά στην εκκλησιαστική κοινή και στο πνευματικό εκείνο κλίμα που είχαν διαμορφώσει οι Φαναριώτες στις Παραδουνάβιες Ηγεμονίες. Απέρριπτε κάποια δημώδη, κυρίως λεξιλογικά, στοιχεία που αποδεχόταν ο Κοραής, με τη δικαιολογία ότι ήταν πολύ χυδαία, ενώ επεξεργαζόταν άλλες προτάσεις για τον «καθαρισμό» του μορφοσυντακτικού πεδίου.

Ήδη κατά το 1801 οι απόψεις των διαφωτιστών σχετικά με τη γραπτή γλώσσα απέκλιναν τόσο πολύ μεταξύ τους ώστε ο Δανιήλ Φιλιππίδης στη μετάφρασή του της *Λογικής* του Κοντιγιάν έγραφε πως ο συγγραφέας δεν ξέρει πλέον τι γλώσσα να χρησιμοποιήσει για να τους ικανοποιήσει όλους.³⁰ Μερικοί έγραφαν περιστασιακά και στα αρχαία ελληνικά μόνο και μόνο για να αποδείξουν στους επικριτές τους ότι κατείχαν την αρχαία.³¹ Το 1810 τα ίδια τα μέλη της *Φιλολογικής Εταιρείας* του Βουκουρεστίου δεν μπορούσαν λ.χ. να συμφωνήσουν σε έναν κοινά αποδεκτό γλωσσικό τύπο για τη γραπτή.³²

²⁹ Βλ. ΔΗΜΑΡΑΣ 1983: 348–361 (με βάση το αδημοσίευτο αρχείο Κοδρικιά)· επίσης ΔΑΣΚΑΛΑΚΗΣ 1966: 25–42.

³⁰ ΚΟΝΔΙΛΛΑΚ 1801.

³¹ ΦΙΛΙΠΠΙΔΗΣ/ DU BOUAGE/ ΓΑΖΗΣ 1966: 263.

³² ΓΕΔΕΩΝ 1976: 149.